

**JÓZEF
BREMER**

**LUDWIGA
WITTGENSTEINA
TEORIA
ODWZOROWANIA:
W FILOZOFII,
MECHANICE,
MUZYCE
I ARCHITEKTURZE**

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE
KRAKÓW 2018

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
I. TRAKTARIAŃSKA TEORIA ODWZOROWANIA	13
1. Forma odwzorowania	16
2. Forma logiczna	19
3. Rodzaje zdań	22
4. Zdanie a myśl	26
5. Filozofia – rozjaśnianie myśli	28
6. Podsumowanie	31
II. ODWZOROWANIE W TECHNICIE	35
1. Dom rodzinny	39
2. Szkoła techniczna w Linzu	41
3. I wojna światowa i okres powojenny	42
3.1. Berlin-Charlottenburg	45
3.2. Dwie koncepcje odwzorowania – teoretyk Franz Reuleaux <i>versus</i> praktyk Alois Riedler	49
3.3. Manchester	55
4. Odwzorowania w budowie maszyn	58
4.1. Geometria wykreślna	59
4.2. Rysunek techniczny	62
4.3. Modele maszyn	66
4.4. Funkcjonowanie maszyny a funkcjonowanie języka	69
4.5. Krytyczne zafascynowanie techniką	75
5. Podsumowanie	77
III. RODZAJE ODWZOROWANIA W MUZYCE	81
1. Muzykalna rodzina i przyjaciele	84
2. Wielcy kompozytorzy w oczach Ludwiga Wittgensteina	91

3. Znaczenie muzyki w filozofii „wczesnego” i „późnego” Wittgensteina	97
3.1. Traktat – odwzorowanie: partytura, gramofon, wykonanie	100
3.2. „Późny” Wittgenstein	104
4. Znaczenie filozofii „późnego” Wittgensteina dla analiz utworów muzycznych	106
5. Rozumienie muzyki a rozumienie zdania	111
5.1. Rozumienie muzyki	112
5.2. Ślepotą na aspekty <i>versus</i> brak słuchu muzycznego	117
5.3. Gesty jako opis	125
6. Uwagi końcowe	132
IV. LOGICZNOŚĆ ARCHITEKTURY A JEJ CIELESNE DOŚWIADCZENIE	139
1. Zlecenie budowy domu – Wittgenstein po I wojnie światowej	146
2. Logiczno-techniczna dokładność budowy	151
3. Dom i jego funkcjonalność	157
4. Traktariańskie idee a ich architektoniczne urzeczywistnienie	160
4.1. Dom – dwie geometrie przestrzeni: sposobienie jako działanie	162
4.2. Prostota formy życia	168
4.3. Znaczenie: obraz <i>versus</i> użycie	171
4.4. Język jako obraz – język jako gra	176
5. Podsumowanie	182
Zakończenie	187
Bibliografia	193
Indeks osób	205
Summary	211

WSTĘP

Pierwsza opublikowana przez Ludwiga Wittgensteina (1889–1951) praca pt. *Traktat logiczno-filozoficzny*¹ (*TLP*) podejmuje problematykę związaną z: (i) metafizyką (ontologią) logicznego atomizmu, (ii) tautologiami i sprzecznościami jako podstawami logiki, (iii) zdaniami jako funkcjami prawdy, (iv) związkiem pomiędzy „powiedzieć” a „pokazać” oraz (v) teorią odwzorowania. Zagadnienia (i)–(v) są ze sobą ściśle powiązane. W niniejszym opracowaniu interesują mnie zasadniczo zagadnienia związane z teorią odwzorowania.

Wittgenstein wyraził się do swoich przyjaciół – Georga Henrika von Wrighta i Normana Malcolma – że jego idea odwzorowania ma swoje źródło w artykule, w którym opisano użycie tego, co dzisiaj określamy mianem „modeli przeskalowanych” (modelowanie redukcyjne). Będąc w Krakowie, zapisał w *Notatnikach* pod datą 29 września 1914 roku: „W zdaniu zestawia się na próbę świat (jak w paryskim sądzie wypadek samochodowy jest przedstawiany za pomocą lalek)”².

¹ L. Wittgenstein, *Logisch-Philosophische Abhandlung*, „Annalen der Naturphilosophie” 1921, t. 14, s. 185–262 [wyd. polskie: *Tractatus logico-philosophicus*, przeł. B. Wolniewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997, na podstawie: *Tractatus Logico-Philosophicus*, Routledge, London – New York 1974]. Dalej jako: *TLP*.

² L. Wittgenstein, *Tagebücher 1914–1916*, (Werkausgabe, t. 1), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984, s. 94–95. Por. *TLP* 3.1431, 4.041; G.H. von Wright, *Ludwig Wittgenstein. Eine biographische Skizze*, w: tegoż, *Wittgenstein*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982, s. 29–30n. Von Wright zauważył: „Interesujące byłoby wiedzieć, czy Wittgensteina pojęcie zdania jako obrazu jest powiązane w jakiś sposób z Henryka Hertza *Zasadami mechaniki*” i dodaje, że Wittgenstein bardzo sobie tę książkę cenił. Tamże. Por. N. Malcolm, *Ludwig Wittgenstein. Ein Erinnerungsbuch*, Oldenbourg Verlag, München–Wien 1960, s. 88.

Cytowana uwaga jest powiązana z ogólną formą zdania, o czym Wittgenstein pisze dalej pod tą samą datą:

Ogólne pojęcie zdania wprowadza ze sobą całkiem ogólne pojęcie przyporządkowania zdania i stanu rzeczy (*Sachverhalt*): rozwiązanie wszystkich moich problemów musi być niezmiernie proste³.

Patrząc z historycznej perspektywy, rozwijana przez niego teoria odwzorowania powstała zatem krótko po jego studiach technicznych w Berlinie i Manchesterze.

We wspomnianym artykule model służył jako zdanie, czyli opis możliwego stanu rzeczy. Tym samym, według Wittgensteina, zwykłe zdania należy widzieć jako modele, tzn. w zdaniach zestawiamy słowa, celem opisania jakiegoś stanu rzeczy, podobnie do tego, jak można zestawić manekiny z zamiarem odwzorowania sytuacji, jaka miała miejsce np. w wypadku. Funkcję tę model zawdzięcza odpowiedniości pomiędzy częściami modelu (miniatury domów, ulic itp.) a obiektami w rzeczywistości (domy, ulice, ludzie itp.). Pomysł Wittgensteina polegał na tym, że odwrócił analogię: zdanie – rzeczywistość, zauważając, iż właśnie zdanie – dzięki podobnej odpowiedniości pomiędzy jego częściami a światem – może służyć jako model lub obraz. Sposób, w jaki części zdania są ze sobą powiązane – struktura zdania – jest obrazem możliwego powiązania elementów rzeczywistości: możliwego stanu rzeczy. Jednocześnie widzimy, że nie wystarczy powiedzieć, że zdanie wyraża „myśl” lub „stan rzeczy”, gdyż tym samym jeszcze nie objaśniliśmy w jasny sposób możliwości porównania zdania i rzeczywistości. Chodzi o odpowiedź na pytanie o to, jak porównać myśl z rzeczywistością. Problem ten pojawia się chociażby przy omawianiu zarzutów wobec klasycznej teorii prawdy rozumianej jako odpowiedniość pomiędzy myślą (zdaniami) a rzeczywistością. Jak je porównać ze sobą, jeśli myśl oraz rzeczywistość zasadniczo różnią się od siebie, mają całkiem odmienne natury. Odpowiedniość myśli (zdania) i rzeczywistości była ciągle stwierdzana, ale nigdy nie była objaśniana.

³ L. Wittgenstein, *Tagebücher 1914–1916*, dz. cyt., s. 94.

Gdzie myśl i rzeczywistość mają się ze sobą spotkać: w obszarze myśli czy w obszarze rzeczy? Jeśli jednak zdania są modelami, to nie tylko odpowiada im coś w rzeczywistości, lecz mają one coś z nią wspólnego: mianowicie swoją strukturę. Dostrzegamy wspólną obrazową strukturę zdania i rzeczywistości⁴.

W pierwszym rozdziale mojego opracowania naświetlę w jaki sposób Wittgenstein rozumie porównanie zdania z obrazem, które otwiera przed nim z jednej strony ogólny zarys wyrażen językowych i rozumień, a z drugiej strony także ukazuje ich granice. Granica tego, co obrazowe, jest zarazem granicą tego, co wyrażalne, wypowiedalne. Tym samym, zgodnie ze swoją Przedmową, jego *Traktat* ma spełnić dwa cele:

- (a) wytyczenia granic myśleniu, albo raczej – nie myśleniu, lecz wyrazowi myśli, (b) Cały jej [tej książki – przyp. J.B.] sens można by ująć w takie oto słowa: Co się w ogóle da powiedzieć, da się jasno powiedzieć; o czym zaś nie można mówić, o tym trzeba milczeć⁵.

Chodzi mi tym samym o ustalenie różnicy pomiędzy rozumowaniem i argumentowaniem sensownym a tym, które tylko rzekomo takim jest. Wittgenstein stara się ustalić formalne warunki możliwości tego, co można sensownie powiedzieć. Dla określenia tych warunków tworzy swoją teorię odwzorowania. Tym samym rekonstruuje ogólną teorię obrazu z *Traktatu*, w którym obraz jest charakteryzowany za pomocą następujących pojęć: forma odwzorowania, forma przedstawiania (charakterystyka strukturalna) oraz funkcja obrazowania (pokazywanie oraz przedstawianie) i projektowanie. Możemy wyróżnić różne typy obrazów: obraz znakowy,

⁴ W. Kienzler, *Wittgenstein über Sätze und Bilder: Sagen und Zeigen*, „Bilder in der Wissenschaft, VSH-Bulletin” 2015, nr 3, s. s. 32. Kienzler przywołuje Immanuela Kanta *Krytykę czystego rozumu*: „Myśli bez treści naocznej są puste, dane naoczne bez pojęć – ślepe”. I. Kant, *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, PWN, Warszawa 1957, B 75. Kienzler dodaje, że Wittgensteinowskie „powiedzieć bez pokazania, jest puste, a pokazanie bez powiedzenia – ślepe” (tamże).

⁵ *TLP*, Przedmowa, s. 3.

myślowy, językowy oraz – podobnie do traktariańskich typów zdań – obraz sensowny, bezsensowny, niedorzeczny.

W pozostałych trzech rozdziałach opracowania wychodzę poza ramy *Traktatu*⁶. Skupiam się na opisie życia i atmosfery panującej w domu rodzinnym Wittgensteina, na przebiegu jego studiów technicznych, na wyeksplikowaniu jego zamiłowania do muzyki i omówieniu jego zainteresowania architekturą. Wszystko to pomaga z jednej strony w ustaleniu dodatkowych źródeł jego teorii odwzorowania, tzn. pozalogicznych źródeł jego ujęcia zdania i obrazu, a z drugiej strony – dzięki licznym przykładom ze wspomnianych właśnie obszarów jego zamiłowań i zaangażowań – pomaga w zrozumieniu traktariańskich terminów dotyczących odwzorowania, a co za tym idzie, w pełniejszym i bardziej adekwatnym przedstawieniu zarysów jego teorii odwzorowania. Omawiając Wittgensteina zajmowanie się budową domu dla jego siostry, pokazuję zarazem, gdzie można się dopatrywać początkowego etapu jego przejścia do innej, nieodwołującej się do obrazu koncepcji języka, której charakterystycznym pojęciem są „gry językowe”.

W każdym z rozdziałów staram się pokazać związek jaki zachodzi pomiędzy biografią Wittgensteina a jego zajmowaniem się filozofią, muzyką, techniką i architekturą. Dlatego od razu pojawia się pytanie o jakiego rodzaju związek tutaj chodzi. Z historii filozofii znamy zasadę mówiącą o tym, że dane biograficzne nie powinny odgrywać żadnej roli, gdy chodzi o ocenę pism filozoficznych danego autora. Na początku swojego wykładu o Arystotelesie Martin Heidegger stwierdza lakonicznie: „Arystoteles urodził się, pracował i zmarł”⁷. Z drugiej jednak strony na przykład prace św. Augustyna pokazują, że tezy filozoficzne przyjmowane przez autora są często splecione z jego danymi biograficznymi. Wittgenstein, jak wiemy, cenił sobie

⁶ Rozdziały drugi i trzeci są gruntownie poszerzonymi wersjami moich artykułów: *Ludwig Wittgenstein: Teoria maszyn w traktariańskiej teorii odwzorowania* (2008) i *Ludwig Wittgenstein a muzyka* (2006).

⁷ Cyt. za: W. Schüßler, „Geborgen in der Ungeborgenheit”: *Einführung in Leben und Werk des Philosophen Peter Wust (1884–1940)*, Lit Verlag, Münster 2008, s. 9.

dzieła św. Augustyna. Oczywiście w żaden sposób nie chcę Wittgensteina filozofii, logiki, psychologii czy jego rozumienia muzyki zredukować do zdarzeń z jego biografii. Chodzi mi o wskazanie tego rodzaju wzajemnych zależności pomiędzy biografią a filozofią, jakie pojawiły się w ciągu jego życia. Przykładem może być tutaj jego rozumienie języka. W *Traktacie* Wittgenstein podporządkowuje świat i mówienie o nim językowi idealnemu. Jego własne subiektywne Ja prawie się tutaj nie pojawia. Jeśli czyta się jednak *Traktat* wraz z pisanymi przez niego w tym samym czasie, tzn. na froncie galicyjskim, *Dziennikami*⁸, to owa „traktariańska obiektywność” okazuje się być subiektywną koniecznością. Na jednej stronie kartki Wittgenstein zapisywał krótkie zdania o okropnościach wojny i o własnych odczuciach, a na drugiej stronie – często równolegle – własne zmagania o właściwe ujęcie logiczno-filozoficznych myśli.

Zgadzam się ponadto z tezą Raya Monka, że „ton” osobistego głosu Wittgensteina był często niesłyszany w większości literatury pomocniczej jaka o nim powstała⁹. „Ton” ten odróżnia prace Wittgensteina od innych prac z zakresu filozofii analitycznej. Czytając prace Wittgensteina, dostrzegamy, zdaniem Monka, niejako bezpośrednio, że ich duch różni się od prac Bertranda Russella czy Gilberta Ryle’a. Wittgenstein był przekonany, że może być niezrozumiany, dlatego często w przedmowach do swoich prac starał się niejako osobiście nakierować przyszłego czytelnika na właściwy sposób czytania i rozumienia owego ducha, w jakim pisał swoje rozważania¹⁰.

⁸ L. Wittgenstein, *Dzienniki 1914–1916*, przeł. M. Poręba, Spacja, Warszawa 1999.

⁹ Por. R. Monk, *Philosophical Biography: The Very Idea*, w: *Wittgenstein: Biography and Philosophy*, red. J.C. Klagge, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 5.

¹⁰ Por. tamże, s. 5–6. James Conant rozpatruje zależność pomiędzy filozofią Wittgensteina a jego biografią pod kątem odpowiedzi na dwa pytania: Jeśli już zamierzamy czytać biografie wielkich filozofów, to w jaki sposób to czynić? Co należy rozumieć pod sformułowaniem „biografia filozoficzna”? Czy ma to być sposób przedstawienia życia danego filozofa, aspirujący do zrozumienia go jako filozofa? Por. J. Conant, *Philosophy and Biography*, w: *Wittgenstein: Biography and Philosophy*, dz. cyt., s. 16–50.

* * *

Pracownikom Katedry Filozofii Umysłu i Kognitywistyki Akademii Ignatianum w Krakowie dziękuję za owocne dyskusje nad niektórymi zagadnieniami omawianymi w tej książce. Panu Profesorowi dr hab. Tadeuszowi Szubce z Uniwersytetu Szczecińskiego dziękuję za przygotowanie recenzji wydawniczej i za cenne uwagi merytoryczne.

BIBLIOGRAFIA

Alber M., „Jetzt brach ein ander Licht heran...”. *Über Aspekte des Musikalischen in Biographie und Werk Ludwig Wittgensteins*, w: *Wittgenstein und die Musik. Ludwig Wittgenstein – Rudolf Koder: Briefwechsel*, red. M. Alber, Haymon-Verlag, Innsbruck 2000, s. 138–193.

Alber M., *Josef Labor und die Musik in der Wittgenstein-Familie*, w: *Wittgenstein und die Musik. Ludwig Wittgenstein – Rudolf Koder: Briefwechsel*, red. M. Alber, Haymon-Verlag, Innsbruck 2000, s. 121–137.

Alber M., *Ludwig Wittgenstein – Rudolf Koder: Briefwechsel*, w: *Wittgenstein und die Musik. Ludwig Wittgenstein – Rudolf Koder: Briefwechsel*, red. M. Alber, Haymon-Verlag, Innsbruck 2000, s. 11–89.

Allen R.C., *The Industrial Revolution: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2017.

Anscombe G.E.M., *An Introduction to Wittgenstein's "Tractatus"*, wyd. 4, Hutchinson University Library, London 1971.

Arnold M., „Vergleichen, was zu vergleichen niemandem ernstlich eingefallen ist”. *Die Musik in Ludwig Wittgensteins Philosophie der Erkenntnis, der Mathematik und der Sprache*, w: *Kunst, Kunsttheorie und Kunstforschung im Wissenschaftlichen Diskurs. In memoriam Kurt Blaukopf (1914–1999)*, red. M. Seiler, F. Stadler, Öbv et hpt Verlagsgesellschaft, Wien 2000, s. 163–186.

Atmosferyczny silnik parowy, 7.09.2015, <<https://industrialrevolutionin.wordpress.com/2015/09/07/atmosferyczny-silnik-parowy/>>.

Aulich W., *O zależności kształtu maszyny od jej wielkości*, „Czasopismo techniczne – Organ Ministerstwa Robót Publicznych i Polskiego Towarzystwa Politechnicznego” 1932, nr 9, s. 141–147, <<http://bc.inig.pl:8080/dlibra/plain-content?id=816>>.

- Augustyn św., *Wyznania*, przekł. Z. Kubiak, Pax, Warszawa 1987.
- Aurelius Augustinus, *De origine animae hominis*, w: *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi, Opera omnia*, red. D.A.B. Caillau, Apud Parent-Desbarres Editorem, Parisiis 1840.
- Babbage C., *An essay towards the calculus of functions*, „Philosophical Transactions of the Royal Society of London” (Part I: 1816, vol. 105, s. 1–22, 23–24); (Part II: 1816, vol. 106, s. 179–256), <<http://rstl.royalsocietypublishing.org/>>.
- Badlani A., Bhanot S., *Smart Home System Design Based on Artificial Neural Networks*, w: *Proceedings of the World Congress on Engineering and Computer Science. WCECS 2011, October 19–21, 2011*, t. 1, San Francisco (CA), s. 1–6, <http://www.iaeng.org/publication/WCECS2011/WCECS2011_pp106-111.pdf>.
- Bar-Elli G., *Wittgenstein on the Experience of Meaning and the Meaning of Music*, „Philosophical Investigations” 2006, t. 29, nr 3, s. 217–249.
- Bartley W.W., *Wittgenstein, ein Leben*, Matthes & Seitz Verlag, München 1993.
- Berggruen O., *Wittgenstein and Aesthetics*, „Arts & Societies” 2017, #90, <<http://www.sciencespo.fr/artsetsocietes/en/archives/1080>>.
- Birnbacher, D., *Wittgenstein und die Musik*, w: *Wittgenstein and His Impact on Contemporary Thought*, red. E. Leinfellner, W. Leinfellner, Hölder-Pichler-Tempsky, Vienna 1980, s. 542–544.
- Bloem J., van Doorn M., Duivesteyn S., Excoffier D., Maas R., van Ommeren E., *The Fourth Industrial Revolution*, 2014 <<https://www.sogeti.de/globalassets/global/special/sogeti-things3en.pdf>>.
- Böke P., *Die begriffsanalytische Methode in der Spätphilosophie Wittgensteins*, Tectum Verlag, Marburg 2003.
- Botz-Bornstein T., *Wittgenstein's Stonborough House and the Architecture of Tadao Ando*, „Botswana” 2008, nr 12, <<https://www.botzbornstein.org/ando-wittgenstein>>.
- Bremer J., *Aristotle on Touch*, „Forum Philosophicum” 2011, t. 16, nr 1, s. 73–87.
- Bremer J., *Wittgenstein über eigene Emotionen in den “Denkbewegungen”* [w druku, Haymon-Verlag].

Bremer J., *Ludwig Wittgenstein – Michał Dziewicki, czyli „genialny młody człowiek” spotyka „miłego starszego pana”*, w: *Ludwig Wittgenstein – „przydzielony do Krakowa”*, „*Krakau zugeteilt*”, red. J. Bremer, J. Rothhaupt, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum – Wydawnictwo WAM, Kraków 2009, s. 13–20.

Bremer J., *Ludwig Wittgenstein a muzyka*, w: *Philosophiae & musicae. Księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 75-lecia urodzin księdza profesora Stanisława Ziemiańskiego*, red. R. Darowski, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006, s. 261–280.

Bremer J., *Ludwig Wittgenstein: Teoria maszyn w traktarińskiej teorii odzorowania*, w: *Towarzystwo Naukowe Księży Jezuitów w Krakowie. Prace 1950–2008*, red. R. Janusz, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008, s. 31–56.

Bremer J., *Michał Dziewicki – edytor, logik, lektor, tłumacz, powieściopisarz*, „Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria” 2016, nr 3(99), s. 209–226.

Bremer J., *Rekategorisierung statt Reduktion. Zu Wilfrid Sellars' Philosophie des Geistes*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997.

Bremer J., *Traktat (nie)doskonałości. O kanonierze Wittgensteinie, doświadczeniu wojny i mistycznym wymiarze milczenia*, w: K. Maćkowski, J. Mika, *Trakls Krieg. Wojna Trakla*, Fundacja Promocji Kultury „Urwany Film”, Kraków 2015, s. 31–45.

Bremer J., *Wittgenstein's Remarks Concerning the Accessibility of Foreign Cultures*, „Wittgenstein-Studien. Internationales Jahrbuch für Wittgenstein-Forschung” 2017, t. 8, nr 1, s. 159–184, DOI: <https://doi.org/10.1515/witt-2017-007>.

Bremer J., *Ludwig Wittgenstein a religia*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2001.

Brożek A., Jadacki J., *Na czym polega rozumienie w ogóle – a rozumienie informacji w szczególności?*, w: *Informacja a rozumienie*, red. M. Heller, J. Mączka, PAU, OBI, Kraków 2005, s. 141–155.

Bucher S., Winko U., König R., *Wittgensteinhaus. Hausgewordene Logik oder Architektur als Geste*, <http://www.entwurforschung.de/alt/traversin/beitraege/2004_Koenig_Wittgensteinhaus.pdf>.

Cater J., Lemco I., *Wittgenstein's combustion chamber*, „Notes and Records. The Royal Society Journal of the History of Science” 2009, t. 63, nr 1, s. 95–104, DOI: 10.1098/rsnr.2008.0031.

Chu Covell G., *Wittgenstein's Music, Music's Wittgenstein, and Josef Labor*, „La Folia. Online Music Review” 2004, November, <www.lafolia.com/archive/covell/covell200411wittgenstein.html/>.

Collier B., MacLachlan J., *Charles Babbage: And the Engines of Perfection* (Oxford Portraits in Science), Oxford University Press, Oxford 1999.

Conant J., *Philosophy and Biography*, w: *Wittgenstein: Biography and Philosophy*, red. J.C. Klagge, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 16–50.

Davis W.A., *Grice's Meaning Project*, „Teorema. International Journal of Philosophy” 2007, t. 26, nr 2, s. 41–58.

Dell Ch., *Epistemologie der Stadt. Improvisatorische Praxis und gestalterische Diagrammatik im urbanen Kontext*, Transcript Verlag, Bielefeld 2016.

Dietrych J., *Projektowanie i konstruowanie*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1974.

Duch W., *Amuzja Wyobrazeniowa*, <<https://fizyka.umk.pl/publications/kmk/12-Amuzja%20wyobrazeniowa.pdf>>.

Eggers K., „*Diese musikalische Phrase ist für mich eine Gebärde. Sie schleicht sich in mein Leben ein*”, „Wittgenstein-Studien. Internationales Jahrbuch für Wittgenstein-Forschung” 2015, t. 6, nr 1, s. 39–50, DOI: <https://doi.org/10.1515/witt-2015-0105>.

Eggers K., *Ludwig Wittgenstein als Musikphilosoph*, Verlag Karl Alber, Freiburg im Breisgau 2011.

Flindell E.F., *Paul Wittgenstein (1887–1961): Patron and Pianist*, „The Music Review” 1971, t. 32, nr 2, s. 107–127.

Gebauer G., *Wittgensteins anthropologisches Denken*, C.H. Beck, München 2009.

Glock H.-J., *Wittgenstein-Lexikon*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000.

Greiner M., *Margaret Stonborough-Wittgenstein. Grande Dame der Wiener Moderne*, Verlag Kremayr & Scheriau, Wien 2018.

Grewendorf G., *Sprache als Organ und Sprache als Lebensform. Zu Chomskys Wittgenstein-Kritik*, w: *Sprachspiel und Methode. Zum Stand der Wittgenstein-Diskussion*, red. D. Birnbacher, A. Burkhardt, De Gruyter, Berlin 1985, s. 89–129.

Gründler H., „Eine Menge von Landschaftsskizzen” – Zur Bedeutung des Zeichnerischen in Ludwig Wittgensteins Spätphilosophie, w: *Image and Imaging in Philosophy, Science, and Arts*, t. 1, red. R. Heinrich, E. Nemeth, W. Pichler, D. Wagner, Ontos Verlag, Frankfurt am Main 2011, s. 1–22.

Guter E., *Wittgenstein on Mahler*, w: *Mind Language and Action: Contribution to the 36th International Wittgenstein Symposium*, red. D. Moyal-Sharrock, V.A. Munz, A. Coliva, DeGruyter, Munich 2013, s. 169–171, <<https://philpapers.org/rec/GUTWOM-2>>.

Guter E., *Wittgenstein on Musical Experience and Knowledge*, w: *Experience and Analysis: Papers of the 27th International Wittgenstein Symposium. Austrian Ludwig Wittgenstein Society*, red. J.C. Marek, E.M. Reicher, The Austrian Ludwig Wittgenstein Society, Vienna 2004, s. 128–130.

Hamilton K., *Wittgenstein and the Mind's Eye*, w: *Wittgenstein: Biography and Philosophy*, red. J.C. Klagge, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 53–97.

Hirschel E.H., Prem H., Madelung G., *Aeronautical Research in Germany: From Lilienthal until Today*, Springer-Verlag, Berlin 2004.

Hobuss S., „Mit Zungen reden” – Zu einer schwer verständlichen Anmerkung Wittgensteins in „Philosophische Untersuchungen” 528, w: *Analyömen 2. Proceedings of 2nd Conference “Perspectives in Analytical Philosophy”*, red. G. Meggle, A. Mundt, De Gruyter, Berlin 1997, s. 118–124.

John Cage's 4'33", <http://interglacial.com/-sburke/stuff/cage_433.html>.

Kändler W.C., *Anpassung und Abgrenzung. Zur Sozialgeschichte der Lehrstuhlinhaber der Technischen Hochschule Berlin-Charlottenburg und ihrer Vorgängerakademien, 1851 bis 1945*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2009.

Kant I., *Krytyka czystego rozumu*, przeł. R. Ingarden, PWN, Warszawa 1957.

Kanterian E., *Ludwig Wittgenstein*, Reaktion Books, London 2007.

Keicher P., *Aspekte musikalischer Komposition bei Ludwig Wittgenstein. Studienfragmente zu D 302 und Opus MS 114ii/115i*, w: *Das Verstehen des Anderen*, red. K. Neumer, Peter Lang, Frankfurt am Main 2000, s. 199–255.

Khatchadourian H., *Family Resemblances and the Classification of Works of Art*, „The Journal of Aesthetics and Art Criticism” 1969, t. 28, nr 1, s. 79–90, DOI: 10.2307/428912.

Kienzler W., *Wittgenstein über Sätze und Bilder: Sagen und Zeigen*, „Bilder in der Wissenschaft, VSH-Bulletin“ 2015, nr 3, s. 31–36.

König W., *Engineering professors as entrepreneurs: the case of Franz Reuleaux (1829–1905) and Alois Riedler (1850–1936)*, „History and Technology. An International Journal“ 2017, t. 33, s. 53–69.

Kunkel P., *Reuleaux Triangle*, 2015, <<http://whistleralley.com/reuleaux/reuleaux.htm>>.

Laitko H., „Weltbetrieb der Wissenschaft“. *Reflexionen und Streiflichter vom Beginn des deutsch-amerikanischen Professorenaustausches 1905/06*, „Dahlemer Archivgespräche“ 2006, nr 12, s. 44–130.

Lamb H., *Lehrbuch der Hydrodynamik*, Teubner, Leipzig – Berlin 1907, (oryg.: *Hydrodynamics by Horace Lamb*, Cambridge University Press, Cambridge 1906).

Leitner B., *Das Wittgenstein-Haus*, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit 2000.

Leitner B., *The Architecture of Ludwig Wittgenstein: A Documentation*, Press of the Nova Scotia College of Art and Design, Halifax 1973.

Lemco I., *Wittgenstein's Aeronautical Investigation*, „Notes and Records of the Royal Society of London“ 2007, t. 61, nr 1, s. 39–51, DOI:10.1098/rsnr.2006.0163.

Lewis P.B., *Wittgenstein on Words and Music*, w: *Ludwig Wittgenstein: Critical Assessments*, red. S. Shanker, Croom Helm, London 1986, s. 382–391.

Loos A., *Architecture*, w: *Architecture and Design 1890–1939*, red. T. i Ch. Benson, Watson-Guption, New York 1975, s. 45.

Ludwig Boltzmann: His Later Life and Philosophy, 1900–1906. Book One: A Documentary History, red. J.T. Blackmore, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1995.

Ludwig Wittgenstein: Tractatus Logico-Philosophicus. Side-by-Side-by-Side Edition, <<http://people.umass.edu/klement/tlp/>>.

Malcolm N., *Ludwig Wittgenstein. Ein Erinnerungsbuch*, Oldenbourg Verlag, München–Wien 1960.

Margalit A., *Wittgenstein's Knight Move: Hacker on Wittgenstein's Influence on Analytic Philosophy*, w: *Wittgenstein and Analytic Philosophy: Essays for P.M.S. Hacker*, red. H.-J. Glock, J. Hyman, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 1–24.

Wittgenstein – Familienbriefe, red. B. McGuinness, M.C. Ascher, O. Pfersmann, Hölder-Pichler-Tempsky, Wien 1996.

McGuinness B., *Wittgensteins frühe Jahre*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1992.

McGuinness B.F., *Vorwort des Herausgebers*, w: *Wittgenstein und Wiener Kreis. Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich Waismann*, red. B.F. McGuinness, (Werkausgabe, t. 3), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984, s. 11–31.

McKinley Runyan W., *Psychobiography and the Psychology of Science*, w: *Handbook of the Psychology of Science*, red. G.J. Feist, M.E. Gorman, Springer, New York 2013, s. 353–382.

Meyer-Baer K., *Nicholas of Cusa on the Meaning of Music*, „The Journal of Aesthetics and Art Criticism” 1947, t. 5, nr 4, s. 301–308.

Monk R., *Philosophical Biography: The Very Idea*, w: *Wittgenstein: Biography and Philosophy*, red. J.C. Klagge, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 3-15.

Moon F.C., *Franz Reuleaux. Contributions to 19th C. Kinematics and Theory of Machines*, „Applied Mechanics Reviews” 2003, t. 56, nr 2, s. 261–285. DOI: 10.1115/1.1523427.

Munch A.V., *Style and Form of Life: Loos, Wittgenstein and Engelmann*, w: *Architecture, Language, Critique: Around Paul Engelmann*, red. J. Bakacsy, A.V. Munch, A.-L. Sommer, Rodopi, Amsterdam–Atlanta (GA) 2000, s. 147–160.

Neuenfeld J., *Alles ist Spiel: zur Geschichte der Auseinandersetzung mit einer Utopie der Moderne*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2005.

Neumer K., *Bilder sehen, Musik hören*, w: *Essays on Wittgenstein and Austrian Philosophy*, red. T. Demeter, Rodopi, Amsterdam 2004, s. 245–274.

Nordmann A., *Another New Wittgenstein: The Scientific and Engineering Background of the “Tractatus”*, „Perspectives on Science” 2002, t. 10, nr 3, s. 356-384.

Norris Ch.C., *Music and Pure Thought: Outline of a Study*, „The British Journal of Aesthetics” 1974, t. 15, nr 1, s. 50–58, <https://doi.org/10.1093/bjaesthetics/15.1.50>.

Nyíri J.K., *Gefühl und Gefüge: Studien zum Entstehen der Philosophie Wittgensteins*, Rodopi, Amsterdam 1986.

Olson Pook D., *Working on Oneself: Wittgenstein's Architecture, Ethics and Aesthetics*, „Symplokē” 1994, t. 2, nr 1, (Wittgenstein and Art), s. 48–82, <<https://www.jstor.org/stable/40550335>>.

Paden R., *Mysticism and Architecture: Wittgenstein and the Meanings of the Palais Stonborough*, Lexington Books, Lanham (MD) 2007.

Pallasmaa J., *Oczy skóry. Architektura i zmysły*, przeł. M. Choptiany, Instytut Architektury, Kraków 2012.

Petri G., *Der Ingenieur als philosophischer Prototyp – Vermischte Bemerkungen zu Ludwig Wittgensteins ästhetischen Konstruktionen*, w: *Kunst und Technik: junge Wissenschaft*, red. J. Weber, Wachholtz, Neumünster 2009, s. 37–64.

Pircher W., *Die Zeichnung als Befehl*, w: *Image and Imaging in Philosophy*, red. R. Heinrich, E. Nemeth, W. Pichler, D. Wagner, (Science and the Arts, t. 1), Ontos Verlag, Frankfurt am Main 2011, s. 131–141.

Prokop U., *Das Architekten- und Designer-Ehepaar: Jacques und Jacqueline Groag. Zwei vergessene Künstler der Wiener Moderne*, Böhlau Verlag, Wien 2005.

Prokop U., *Margaret Stonborough-Wittgenstein. Bauherrin, Intellektuelle, Mäzenin*, Böhlau Verlag, Wien 2003.

Puille S., *Johannes Brahms at the Lindström Recording Studio*, [Rozbudowana wersja referatu przedstawionego na 11. Międzynarodowej Konferencji Dyskograficznej (“11. Diskografentag”) w Hildesheim, 12.03.2013], <http://www.cylinder.de/deepink_resource_brahms.html>.

Raffman R.L., *Ludwig Wittgenstein's Concept of Family Resemblances and Contemporary Music*, w: *Ludwig Wittgenstein: Critical Assessments*, red. S. Shanker, Croom Helm, London 1986, s. 392–397.

Reuleaux F., *Lehrbuch der Kinematik: Zweiter Band. Die Praktischen Beziehungen Kinematik zu Geometrie und Mechanik*, Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1900.

Reuleaux F., *Theoretische Kinematik. Grundzüge einer Theorie des Maschinenwesens*, Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1875, <<https://archive.org/stream/theoretischekin01reulgoog#page/n9/mode/2up>>.

Reuleaux F., *Über den Maschinenbaustil. Ein Beitrag zur Begründung einer Formenlehre für den Maschinenbau*, Vieweg, Braunschweig 1862.

Recollections of Wittgenstein, red. R. Rhees, wyd. 2, Oxford University Press, Oxford 1984.

Riedler A., *Das Maschinen-Zeichnen. Begründung und Veranschaulichung der sachlich notwendigen zeichnerischen Darstellungen und ihres Zusammenhanges mit der praktischen Ausführung*, wyd. 2, Springer-Verlag, Berlin – Heidelberg [1886] 1913.

Riedler A., *Die Stellung des Herrn Reuleaux zu den technischen Wissenschaften. Stellungnahme Riedlers zu Beitrag Reuleaux'* (dodatek do: A. Riedler, *Schnellbetrieb: Erhöhung der Geschwindigkeit und Wirtschaftlichkeit der Maschinenbetriebe*, [b.w.], Berlin 1899).

Riedler A., *Schnellbetrieb. Erhöhung der Geschwindigkeit und Wirtschaftlichkeit der Maschine*, „Dinglers Polytechnisches Journal” 1899, t. 312, nr 9, s. 50.

Riedler A., *Unsere Hochschulen und die Anforderungen des zwanzigsten Jahrhunderts*, A. Seydel, Berlin 1898, <<https://archive.org/details/unserehochschul00riedgoog>>.

Riedler A., *Zur Frage der Ingenieur-Erziehung*, Simion Verlag, Berlin 1895, <http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11022738_00015.html>.

Rothhaupt J., *Ludwig Wittgenstein and Wilhelm Busch. „Humor is not a mood, but a ‘Weltanschauung’*”, w: *From the Tractatus to the Tractatus and Other Essays*, red. G. Oliveri, Peter Lang, Frankfurt am Main 2001, s. 131–147.

Rothhaupt J., *Ludwig Wittgenstein and Wilhelm Busch. “Humour is not a mood, but a ‘Weltanschauung’*”, w: *Wittgenstein Reading*, red. S. Bru, W. Humer, D. Steuer, DeGruyter, Berlin 2013, s. 197–227.

Ruud E., *Music Therapy: Improvisation, Communication and Culture*, Gilsun, Barcelona 1998.

Schächter J., *Vorwort*, w: *Wittgenstein – Engelmann. Briefe, Begegnungen, Erinnerungen*, red. I. Somavilla, Haymon-Verlag, Innsbruck 2006, s. 12-13.

Schmidt A., *Wittgenstein and World War I: Some additional online sources*, „Nordic Wittgenstein Review” 2014, t. 3, nr 2, s. 181–186.

Schroeder S., *Wittgenstein: The Way Out of the Fly-bottle*, Polity Press, Malden (MA) 2006.

Schulte J., *Music and Language-Games*, „Aisthesis. Pratiche, linguaggi e saperi dell'estetico” 2013, t. 6, nr 1, s. 173–185, <<http://www.fupress.net/index.php/aisthesis/article/view/12845/12170>>.

Schüßler W., „Geborgen in der Ungeborgenheit“: Einführung in Leben und Werk des Philosophen Peter Wust (1884–1940), Lit Verlag, Münster 2008.

Seubert H., *Ästhetik – Die Frage nach dem Schönen*, Verlag Karl Alber, Freiburg 2015.

Sluga H., *Zwischen Modernismus und Postmoderne: Wittgenstein und die Architektur*, w: *Die Wiener Jahrhundertwende*, red. J. Nautz, R. Vahrenkamp, Boehlau, Wien 1996, s. 241–256.

So Young K.-P., *Paul Wittgenstein und die für ihn komponierten Klavierkonzerte für die linke Hand*, Shaker Verlag, Aachen 1999.

Spelt P.D.M., McGuinness B., *Marginalia in Wittgenstein's Copy of Lamb's Hydrodynamics*, w: *From the Tractatus to the Tractatus and Other Essays*, red. G. Olivieri, Peter Lang, Frankfurt am Main 2001, s. 131–148.

Sperling T., *Daten, Pläne und Erläuterungen zum Haus Kundmannngasse 19*, w: G. Gebauer, A. Grünwald, R. Ohme, L. Rentschler, T. Sperling, O. Uhl, Wien, *Kundmannngasse 19. Bauplanerische, morphologische und philosophische Aspekte des Wittgenstein-Hauses*, Wilhelm Fink Verlag, München 1982, s. 10–75.

Sterrett S.G., *Pictures of Sounds: Wittgenstein on Gramophone Records and the Logic of Depiction*, „Studies in History and Philosophy of Science” 2005, t. 36, nr 2, s. 351–362, <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2005.04.002>.

Sterrett S.G., *Wittgenstein Flies a Kite: A Story of Models of Wings and Models of the World*, Pi Press, New York 2006.

Suchy I., *Sein Werk – die Musik des Produzenten-Musikers Paul Wittgenstein*, w: *Empty Sleeve. Der Musiker und Mäzen Paul Wittgenstein*, red. I. Suchy, A. Janik, G. Predota, Studien Verlag, Innsbruck 2006, s. 13–36.

Swade D.D., *Automatic Computation: Charles Babbage and Computational Method*, „The Rutherford Journal” 2010, nr 3, <http://www.rutherford-journal.org/article030106.html#_ednref>.

Szabados B., *Wittgenstein Listens to Mahler: How to Do Philosophy and Compose Music in the Breakdown of Tradition?*, „Dialogue: Canadian Philosophical Review” 2007, t. 46, nr 1, s. 91–113.

Theodore D., *Simplex Sigillum Veri: The Exemplary Life of an Architect*, w: *Chora 4: Intervals in the Philosophy of Architecture*, red. A. Pérez-Gómez, McGill-Queen's University Press, Montreal 2004, s. 287–312.

Über die allmähliche Verfertigung der Gebäude beim Hören II. Wittgensteinhaus, <<http://www.josefreiter.net/jr/Wittgensteinhaus.html>>.

Vossenkuhl W., *Sagen und Zeigen. Wittgensteins „Hauptproblem“*, w: L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, red. W. Vossenkuhl, Akademie Verlag, Berlin 2001, s. 35–63.

Wittgenstein – Engelmann. Briefe, Begegnungen, Erinnerungen, red. I. Somavilla, Haymon-Verlag, Innsbruck 2006.

Wittgenstein L., *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*, (Werkausgabe, t. 6), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.

Wittgenstein L., *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie*, (Werkausgabe, t. 7), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.

Wittgenstein L., *Das Braune Buch*, (Werkausgabe, t. 5), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.

Wittgenstein L., *Denkbewegungen. Tagebücher 1930–1932, 1936–1937*, red. I. Somavilla, Fischer Taschenbuch-Verlag, Frankfurt am Main 1999.

Wittgenstein L., *Denkbewegungen. Tagebücher 1930–1932, 1936–1937*, red. I. Somavilla, wyd. 2, Fischer Taschenbuch-Verlag, Frankfurt am Main 2000.

Wittgenstein L., *Dociekania filozoficzne*, przeł. B. Wolniewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

Wittgenstein L., *Dzienniki 1914–1916*, przeł. M. Poręba, Spacja, Warszawa 1999.

Wittgenstein L., *Kartki*, przeł. S. Lisiecka, Wydawnictwo KR, Warszawa 1999.

Wittgenstein L., *List do Bertranda Russella z 21.01.1913 r.*, w: R. Monk, *Wittgenstein. Das Handwerk des Genies*, Ernst Klett-Verlag, Stuttgart 1992, s. 89.

Wittgenstein L., *Logisch-Philosophische Abhandlung*, „Annalen der Naturphilosophie” 1921, t. 14, s. 185–262. [wydanie polskie: *Tractatus logico-philosophicus*, przeł. B. Wolniewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997].

Wittgenstein L., *Niebieski i brązowy zeszyt*, przeł. A. Lipszyc, Ł. Sommer, Spacja, Warszawa 1998.

Wittgenstein L., *O pewności*, przeł. M. i W. Sady, Aletheia, Warszawa 1993.

Wittgenstein L., *Philosophical Occasions, 1912–1951*, red. J.C. Klagge, A. Nordmann, Hackett Publishing Company, Indianapolis (IN) 1993.

- Wittgenstein L., *Philosophische Bemerkungen*, (Werkausgabe, t. 2), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- Wittgenstein L., *Philosophische Grammatik*, (Werkausgabe, t. 4), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- Wittgenstein L., *Tagebuch aus dem Koder Nachlass*, The Bergen Electronic Editon, BEE, Item 183.
- Wittgenstein L., *Tagebücher 1914–1916*, (Werkausgabe, t. 1), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- Wittgenstein L., *Taschennotizbuch*, The Bergen Electronic Editon, BEE, Item 154.
- Wittgenstein L., *Uwagi o kolorach*, przeł. R. Reszke, Spacja, Warszawa 1998.
- Wittgenstein L., *Uwagi różne*, w: tegoż, *Uwagi o religii i etyce*, przeł. M. Kawecka, W. Sady, W. Walentukiewicz, Znak, Kraków 1995, s. 108–206.
- Wittgenstein L., *Vorlesungen und Gespräche über Ästhetik, Psychologie und Religion*, red. C. Barret, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1971.
- Wittgenstein's Nachlass: Text and Facsimile Version. The Bergen Electronic Edition*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Wittgenstein L., *Wykład o etyce*, w: tegoż, *Uwagi o religii i etyce*, przeł. M. Kawecka, W. Sady, W. Walentukiewicz, Znak, Kraków 1995, s. 75–85.
- Wittgensteinhaus, Haus Stonborough, Kundmannngasse 19, Wien, A*, Margherita Spiluttini Fotoarchiv, <<https://spiluttini.azw.at/project.php?id=1681>>.
- Wittgensteins Vorlesungen über die Grundlagen der Mathematik. Cambridge, 1939. Nach den Aufzeichnungen von R.G. Bosanquet, N. Malcolm, R. Rhees und Y. Smythies*, red. C. Diamond, (=Ludwig Wittgenstein. Schriften 7), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1978.
- Wolniewicz B., *Rzeczy i fakty*, PWN, Warszawa 1968.
- Worth S.E., *Wittgenstein's Musical Understanding*, „The British Journal of Aesthetics” 1997, t. 37, nr 2, s. 158–166, <<https://doi.org/10.1093/bjaesthetics/37.2.158>>.
- Wright von G.H., *Ludwig Wittgenstein. Eine biographische Skizze*, w: tegoż, *Wittgenstein*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982, 1986², s. 23–44.
- Zimmermann B.A., *Requiem für einen jungen Dichter*, Wergo, Mainz 1989, [płyta CD ze streszczeniem i strukturą tekstu].

INDEKS OSÓB

- A**
Adorno Theodor 84
Alber Martin 87–89, 93, 189
Allen Robert C. 37
Ando Tadao 170
Anscombe G.E.M. 15, 17, 61, 214
Arnold Markus 99
Arystoteles 10
Ascher Maria C. 115
Augustyn, św. (właśc. Aurelius Augustinus) 10, 11, 106, 136
Aulich Witold 49, 52, 63
- B**
Babbage Charles 47–49, 51
Bach Jan Sebastian 85, 116
Badlani Amit 160
Bakacsy Judith 149
Bamber Jim 76
Bar-Elli Gilead 123
Barret Cyril 113
Bartley William W. 141
Bayer Konrad 108
Beethoven Ludwig van 91–94, 97, 136, 213
Benson Charlotte 143
Benson Tim 143
Berggruen Olivier 155
Berliner Émile 100
Bhanot Surekha 160
Birnbacher Dieter 98, 104, 109
Blackmore John T. 56
- Bloem Jaap 37
Böke Peter 104
Bolzmann Ludwig 42
Bosanquet R.G. 33
Botz-Bornstein Thorsten 170
Brahms Johannes 85, 86, 89, 92–94, 97, 99, 100, 213
Bremer Józef 16, 39, 43, 57, 67, 80, 86, 91, 96, 138, 163, 182
Brée Malvine 87
Britten Edward Benjamin 87
Brożek Anna 104
Bruckner Anton 87, 89, 92, 94, 95, 106, 115, 136, 213
Bucher Siegfried 149, 155
Burkhardt Armin 104
Busch Wilhelm 40, 41
- C**
Cage John 107
Caillau D.A.B. 106
Carnap Rudolf 161
Cater John 57
Chomsky Noam 104
Chopin Fryderyk 96, 126, 213
Choptiany Michał 159
Chu Covell Grant 97
Coliva Annalisa 95
Collier Bruce 47
Comte August 60
Conant James 11

- Daimler** Gottlieb W. 37
Darowski Roman 91
Davis Wayne A. 28
Dell Christopher 163
Demeter Tamas 118
Diamond Cora 33
Dicker Friedl 156
Diesel Rudolf Ch. 37
Dietrych Janusz 52, 70
Doblhoff Friedrich von 57
Dostojewski Fiodor 142
Drobil Michael 148
Drury Maurice O'Connor 44, 76, 90, 151
Dubček Alexander 109
Duch Włodzisław 123
Duivestein Sander 37
Dziewicki Michał 43
- Eccles** William 56, 76
Edison Thomas A. 37
Eggers Katrin 101, 105, 125
Engelmann Paul 44, 90, 142, 143, 147, 149, 150, 156, 157, 162, 180, 184
Euklides 142, 164
Excoffier David 37
- Faujas de Saint-Fond** Barthélemy 40
Feigel Herbert 161
Feist Gregory J. 58
Flindell E. Fred 85, 87, 88
Frege Gottlob 183
Freud Zygmunt 182
- Galileusz** (właśc. Galileo Galilei) 40
Gebauer Gunter 152, 166, 178
- Glock** Hans-Johann 101, 148
Goethe Johann Wolfgang von 42, 92
Gorman Michael E. 58
Grant Ronald Thompson 44
Greiner Margaret 85, 142, 153, 157
Grewendorf Günther 104
Groag Jacqueline 154
Groag Jacques 154
Gruendler Hana 165, 177
Grünenwald Alexander 152
Guter Eran 95, 131
- Hacker** P.M.S. 148
Hamilton Kelly 45, 60, 63, 66, 67
Haydn Franz Joseph 97, 99, 116
Heidegger Martin 10
Heinrich Richard 48, 165, 187
Heller Michał 104
Heron z Aleksandrii 40, 57
Hirschel Ernst H. 57
Hobuss Steffi 120
Hyman John 148
- Jadacki** Jacek 104
Jan XXIII, papież 109
Janik Allan
Janusz Robert 16
Jesienin Siergiej 108
Jolles Stanislaus 43, 65, 78
Joyce James 109
- Kalmus** Jakub 86
Kalmus Maria 86
Kant Immanuel 9
Kanterian Edward 15
Kändler Wolfram C. 45

- Kasper Maria 161
 Kawecka Małgorzata 22, 24
 Keicher Peter 86, 109, 110
 Khatchadourian Haig 107
 Kienzler Wolfgang 9, 25
 Kierkegaard Søren 142, 151, 182
 Klagge James C. 11, 45, 180
 Klimt Gustav 142, 182
 Koder Rudolf 87–94, 188, 189
 König Reinhard 149, 155
 König Wolfgang 50
 Korngold Erich Wolfgang 87
 Kraus Karl 142
 Kubiak Zygmunt 136
 Kunkel Paul 45
- L**abor Josef 87, 89, 97, 105, 116, 213, 214
 Laitko Hubert 46
 Lamb Horace 42, 56
 Leinfellner Elisabeth 98
 Leinfellner Werner 98
 Leitner Bernhard 144, 148, 150, 152, 169
 Lemco Ian 57
 Lenin Włodzimierz 151
 Leonardo da Vinci (właśc. Leonardo di ser Piero da Vinci) 40, 59, 64
 Leszetycki Teodor 87
 Lilienthal Otto 57
 Lipszyc Adam 113
 Lisiecka Sława 49
 Loos Adolf 143, 149, 154, 156, 182
 Lukács György 84
- M**aas René 37
 MacLachlan James 47
- Maćkowski Krzysztof 43
 Madelung Gero 57
 Mahler Gustav 86, 95, 96, 213
 Majakowski Włodzimierz 108
 Malcolm Norman 7, 33
 Marek Johann C. 131
 Margalit Avishai 148
 Mączka Janusz 104
 McGuinness Brian 15, 40–42, 55, 56, 65, 100, 115, 161, 188
 McKinley Runyan W. 58
 Meggle Georg 120
 Mendelssohn Bartholdy Felix 85, 86, 93, 94, 97, 213
 Meyer-Baer Kathi 136
 Michał Anioł (właśc. Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni) 64
 Mika Janusz 43
 Mikołaj z Kuzy (właśc. Nicolaus Cusanus) 136
 Mix Tom Edwin 151
 Molinari Donna 149
 Monge Gaspard 38, 59
 Monk Ray 11, 40
 Moon Francis C. 47, 51, 67
 Morrell Ottoline 58
 Moyal-Sharrock Danièle 95
 Mozart Wolfgang Amadeus 89, 97, 110, 116
 Munch Anders V. 149
 Mundt Andreas 120
 Munz Volker A. 95
 Myers Charles Samuel 58
- N**autz Jürgen 166
 Nemeth Elisabeth 48, 165, 187
 Nestroy Johann 77
 Neuenfeld Jörg 96

- Neumer Katalin 86, 91, 110, 118
 Newcomen Thomas 37
 Nietzsche Fryderyk 142
 Nordmann Alfred 51, 180
 Norris Christopher 84
 Nyíri János K. 90
- O**gden Charles K. 15, 211
 Ohme Rüdiger 152
 Oliveri Gianluigi 41
 Olson Pook David 147
 Otten Attermann Erna 88
 Otto Nicolaus A. 37
- P**aden Roger 154
 Pallasmaa Juhani 159, 163, 164,
 183, 215
 Pears David 15
 Petavel Joseph Ernest 56
 Petri Grischka 44
 Pérez-Gómez A. 145
 Pfersmann Otto 115
 Pichler Wolfram 48, 98, 115,
 165, 187
 Pinsent David 43
 Pircher Wolfgang 48, 69, 187
 Pitagoras 142
 Poręba Marcin 11
 Predota Georg 90
 Prem Horst 57
 Prokop Ursula 150, 153, 156
 Puille Stephan 100
- R**affman Rita L. 107
 Ramsey Frank P. 15
 Ravel Maurice 87
 Reicher Maria E. 131
 Reiter Josef 149
 Rentschler Lothar 152
- Reuleaux Franz 40, 42, 45, 47,
 49–54, 66, 67, 74, 79, 213
 Rhees Rush 33, 150
 Riedler Alois 44–46, 49, 50,
 53–55, 69, 79, 163, 213
 Rothhaupt Josef 41, 43
 Russell Bertrand 11, 40, 58, 80,
 147, 182
 Rutherford Ernest 48, 56
 Ruud Even 107
 Ryle Gilbert 11
- S**ady Małgorzata 75
 Sady Wojciech 22, 24, 75
 Schächter Josef 143
 Schlick Moritz 160, 173
 Schmidt Alfred 75
 Schmidt Franz 87
 Schönberg Arnold 84, 101
 Schopenhauer Arthur 91, 142,
 166, 167
 Schroeder Severin 153
 Schubert Franz 89, 94, 95, 97,
 156, 213
 Schulte Joachim 96, 128
 Schumann Clara 86
 Schusev Alexei 151
 Schüssler Werner 10
 Sechter Simon 87
 Seiler Martin 100
 Seubert Harald 156
 Shanker Stuart 91, 107
 Singer Franz 156
 Skinner Francis 76
 Sluga Hans 166
 Smythies Yorick 33
 So Young Kim-Park 87, 88
 Somavilla Ilse 90, 94
 Sommer Anne-Louise 149

- Sommer Łukasz 113
 Spelt P.D.M. 42, 56
 Sperling Thomas 152
 Spinoza Baruch 166
 Stadler Friedrich 100
 Stepan August 57
 Sterrett Susan G. 77, 102
 Stonborough Jerome 157
 Stonborough Margarethe
 (z d. Wittgenstein) 44, 85,
 142, 150, 153, 154, 156, 157,
 170, 214
 Stonborough Thomas 150
 Strauss Richard 87, 92
 Suchy Irene 90
 Swade Doron D. 48
 Szabados Béla 96
 Szostakowicz Dymitr 84
 Szubka Tadeusz 12
- T**heodore David 145
 Tołstoj Lew 142
 Trakl Georg 43, 182
 Turbini Gaspar 40
- U**hl Ottokar 152
- V**ahrenkamp Richard 166
 Van der Nüll Eduard 126, 145
 Van Doorn Menno 37
- Van Ommeren Erik 37
 Veranzio Fausto 40
 Vossenkuhl Wilhelm 191
- W**agner David 48, 165, 187
 Wagner Richard 92–94, 188, 217
 Waismann Friedrich 161, 164,
 173
 Walentukiewicz Wiesław 22, 24
 Wankel Felix 45
 Watt James 37
 Weber Jutta 44
 Winko Ulrich 149, 155
 Wittgenstein Hermann Christian 85
 Wittgenstein Hermina 39, 41, 65,
 86, 115, 153, 154, 156, 157
 Wittgenstein Karl 39–41, 45, 46,
 59, 85, 87, 88
 Wittgenstein Leopoldine
 (z d. Kalmus) 39, 86, 90
 Wittgenstein Paul 85–88, 90, 157
 Wolniewicz Bogusław 7, 15, 29
 Worth Sarah E. 105
 Wright Georg Henrik von 7, 76,
 90, 154
 Wust Peter 10
- Z**iemiański Stanisław 91
 Zimmermann Bernd Alois 108, 109